
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.09(092):378.4(477.51)

DOI 10.31654/2520-6966-2021-17f-102-73-80

П. В. Михед

доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу зарубіжної літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, керівник Гоголезнавчого центру
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Проблеми вивчення ніжинського літературного і наукового осередку: від Миколи Гоголя до Анни Малігон

У статті сформульовані проблеми системного вивчення історії літературного і наукового осередку Ніжина, який витворювався навколо ніжинської вищої школи протягом останніх двох століть. Навчальний заклад, починаючи з його заснування як Гімназії вищих наук до нинішнього статусу університету, завжди залишався науковим і культурним центром південного краю Чернігівщини – попри зміни в його спеціалізації та засадах. У статті виказані пропозиції в організації наукових досліджень. Варто, з погляду автора, підготувати декілька томів історії літературного і наукового осередків, що сформувалися і розвивалися у Ніжині завдяки Гімназії вищих наук, а пізніше – тих навчальних інституцій, котрі продовжували її традиції протягом останніх двохсот років. Основою і стрижнем культурного життя міста завжди була Гімназія-Університет. Тому вивчення історії культурного гнізда є, власне, історією університету або тих інституцій, котрі історично поставали, змінюючи і зміст закладу, і його назву. Але при цьому він завжди залишався освітнім закладом та концентратом знання і творчості цього осередку. Упродовж двох століть інституції змінювали одна одну і, головне, зміни статусу навчальних закладів на базі Гімназії вищих наук можуть бути основою для періодизації розвитку літературного і наукового осередку. У роботі окреслені головні напрямки майбутнього дослідження, при цьому головна увага звернена на системний історичний аналіз різних періодів розвитку ніжинського культурного і, перш за все, літературного гнізда, на питаннях термінології і стратегії в осмисленні поставлених проблем. Серед іншого подано інформацію про фундаментальні праці ніжинських вчених, присвячених заявленій темі. У

статті вказані пропозиції з актуалізації літературного життя сучасного Ніжина, чому сприятиме, зокрема, організація резонансних літературних фестивалів за участі відомих літераторів і науковців, які вчилися у ніжинському виші.

Ключові слова: Ніжин, університет, культурне гніздо, літературний і науковий осередок, періодизація, літературний фестиваль.

Заявлена тема закликає окреслити головні напрямки дослідження літературного і наукового доробку ніжинських літераторів і науковців за двісті років існування інституції: від Гімназії вищих наук кн. Безбородька до університету ім. Миколи Гоголя. Поряд з іменем Миколи Гоголя, найвидатнішого представника ніжинської філологічної школи, зовсім не випадково у заголовку стоїть ім'я Анни Малігон – чи не найталановитішої поетки, яка навчалася в місцевому університеті вже в XXI столітті і представляє одну з останніх літературних генерацій.

Десь у повітрі нинішнього часу нуртує речовина, яка має прихилити нас до настрою підсумку, налаштовуючи на прискіпливу увагу до минувшини, що мало би допомогти зорієнтуватися у викликах нової доби. Висока частотність дещо гумористичного ужитку твердження, що «історія нічому не вчить», все ж не більше ніж жарт, бо сам інтерес до історії, котрий не зникає протягом тисячоліть, свідчить: знання історія становить важливий компонент людського існування. Ніжину в цьому сенсі поталанило, адже, починаючи із заснування у місті Гімназії вищих наук, упродовж минулих двісті років, тут працювала велика когорта професійних істориків, які приділяли увагу як історії міста, так і вивченню його літературного й культурного розвитку. Під їхнім впливом перебувало і краєзнавство, що сприяло його фаховому рівню. Можна, звичайно, закинути відсутність системного характеру у цьому процесі накопичення знань та того, що називають панорамним баченням історичного розвитку міста і його культури. Але така особливість краєзнавчих студій: вони завжди відбивають суб'єктивні уподобання дослідників, оскільки, як правило, щільно прив'язані до певних епох, людей і явищ.

І той факт, що за вивчення культурної історії ніжинського осередку береться кафедра української літератури і заявляє про свою мету проблематикою наукової конференції, породжує надію, що, нарешті, ці дослідження приберуть системного й масштабного характеру. Переконалий, що цьому колективу до снаги реалізація

таких великих проєктів, котрі ґрунтуватимуться на потужній базі, яку заклали славетні попередники.

У далекій перспективі, яку я в силу свого віку вже і не здатен розглядіти, це мають бути, на мою думку, декілька томів історії літературного і наукового осередків, що сформувалися і розвивалися у Ніжині завдяки Гімназії вищих наук, а пізніше – тих навчальних інституцій, котрі продовжували її традиції протягом останніх двохсот років. Основою і стрижнем культурного життя міста завжди була Гімназія-Університет. Тому вивчення історії культурного гнізда є, власне, історією університету, або тих інституцій, котрі історично поставали, змінюючи і зміст інституції, і її назву. Але при цьому вона завжди залишалася освітнім закладом і концентратом знання і творчості цього осередку.

Упродовж двох століть інституції змінювали одна одну і, до слова, зміни статусу навчальних закладів на базі Гімназії вищих наук можуть бути основою для періодизації розвитку літературного і наукового осередку.

Але спочатку, як водиться, про терміни. Декілька відомостей і міркувань щодо терміну культурно-історичний осередок, або культурно-історичне гніздо. Думаю, що названі поняття будуть продуктивними при вивченні не лише осередку Гімназії, а й періоду побутування історико-філологічного інституту, тобто з 1875 до 1917 року. Автором цих термінів був М. К. Піксанов, який уперше вжив їх у роботі 1913 року [1], уточнивши їхнє семантичне наповнення у праці 1928 року [2]. Серед окремих гнізд, які розглядає дослідник, і праця про Харківський культурний осередок. Зазначу, що одним із піонерів вивчення регіональної літератури був професор історико-філологічного Інституту Михайло Нестерович Сперанський [3]. Цікаво, що термін «обласна література» поступово витісняє і заміняє поняття осередку чи гнізда [4, с. 98–107], хоча він є радше означенням територіальним. Такі осередки зникають або змінюють свій зміст, культурний розвиток територій вирівнюється і це змінює літературний і культурний ландшафт. Назагал проблема з виразними координатами Центру і Провінції виникає внаслідок жорсткої ієрархії імперського утворення, коли навіть колонізація далеких земель відбувалася у Росії, як зауважив ще В. Ключевський, унаслідок відходу людності подалі від столиці і від контролю влади: люди просто тікали світ за очі, аби бути подалі від влади. Показово, що інтерес до вивчення культурних локусів загострювався в моменти демо-

кратизації суспільного життя і пом'якшення влади, про що свідчать наукові інтереси краєзнавців у 1910–1920-х, потім фіксуємо сплеск краєзнавчих студій у 1990-х, але при цьому зауважимо, що в 1930–1950-х ця тема взагалі не звучала. Своєрідним каталізатором цих процесів стала популярність семіотичних методик, які самі по собі потребували виявлення системи знаків, що ставали характерними елементами структури, моделі і витворювали своєрідні тексти. Культурологи в той час заговорили не лише про московський чи петербурзький тексти, а й про кримський та навіть пермський текст російської літератури. Чи витворився ніжинський текст, чи можна підставно про це говорити, які літературні твори можна розглядати у цьому контексті, варто думати. Це вектор, що тягнеться принаймні від Гоголя до Євгена Гуцала і його нарису про місто N, який був прочитаний на зустрічі з колективом нашого вишу у грудні 1968 року. Я, до слова, чув нарис в усному авторському виконанні, але так і не бачив його у друці і не знаю, чи він був надрукований. А ще обов'язково згадаємо Куліша і Глібова та сучасних авторів. А можливо, що Ніжин і не здатен породити цілісний текст, тобто не вистачає семіотичного ресурсу. Залишимо цю проблему, вона потребує зваженого підходу й аргументованої відповіді.

Ніжинське культурне гніздо може стати досить показовим об'єктом постколоніальних студій. І тут красномовною, в прямому і переносному сенсі, може бути доба радянської імперії, коли панувала жорстка ієрархія, коли навіть столиця краю полишалася провінцією, бо все життя було зосереджене у Москві та почасти в Ленінграді. А будь-який крок союзних республік у бік національної своєрідності викликав підозру і його таврували як «буржуазний націоналізм». Централізація за часів комуністичної імперії була однією із головних «скреп» структурування суспільно-політичного життя.

Разом з тим специфіка України полягала в тому, що саме провінція, село, зокрема, були джерелом національного: мови, мистецтва. Тому силові лінії комунікації і творення національного продукту проходили саме із провінції. Тут відбувався обмін, діалог і процес розвитку. В незалежній Україні провінційні осередки не відчували того ідеологічного тиску, який чинився зверху. І поступово вони прибирали виразно національні риси.

Дослідники культурних осередків говорять про велику роль культурного діяча регіону, під знаком якого тривалий час перебуває література чи на загал культура осередку. На цю роль у нас беззастережно

претендує Микола Гоголь, котрий, як відомо, доволі сердито реагував на наслідування його стилю. Першою «жертвою» його був Євген Гребінка, що документовано у спогадах і листах сучасників. Ці факти добре відомі дослідникам і Гоголя, і Гребінки, вони навіть заохочують до вивчення Гоголевого інтертексту у творах представників ніжинського осередку. Вивчення цієї проблеми дозволить дати відповідь на цілу низку питань. Зокрема: додати аргументації про існування ніжинської літературної школи [5] в російській літературі у 20–30-ті роки ХІХ ст., виявити життєздатність гоголівської традиції, побачити своєрідну діаграму пульсації її в творчості наступних поколінь. Відомо, що Гоголева спадщина в залежності від запитів у різний час поверталася різними своїми гранями до реципієнтів: символісти і футуристи, наприклад, називали Гоголя своїм попередником, Гоголь-сатирик і реаліст мав прихильників у літературі соц-реалізму, романтичний струмінь грів неоромантиків різного штибу. Тематична чи стилістична належність до Гоголевої лінії може стати принципом формування антології ніжинської гоголіани в майбутньому, яка, ймовірно, почнеться текстом Леоніда Глібова:

Кипела там студенческая жёлтка,
И пил её не раз
И Кукольник, и Гоголь, и Гребёнка,
И многогрешный аз.
Живи, мой городок, и будь покоен
В родной тиши своей... («Счастливый уголок»)

Але почати роботу варто з укладання бібліографії. Будь-яка фундаментальна наукова робота починається з неї. Можна ремствувати безкінечно про втрату інтересу сучасних дослідників до цієї сфери, навіть про закономірність цього процесу в силу претензій тренду есеїстичного мислення, але зрозуміло, що говорити про ґрунтовність дослідження без якісного бібліографічного забезпечення не доводиться. Багато на цьому шляху зроблено, особливо це стосується творчості Миколи Гоголя. В першу чергу, це робота «Н. В. Гоголь и Нежин» [6] – колективна праця викладачів кафедри російської і зарубіжної літератури. Зібрати всі бібліографічні джерела, які стосуються літераторів Ніжина за 200 років, – справа складна, але конче потрібна [7]. Паралельно треба розпочати роботу над хронікою літературного життя. Вона поступово буде наповнюватися подіями і персонами, які творили ці події. Праця велика, але потрібна.

Переконаний, що варто відродити і продовжити видання серії буклетів, присвячених вченим Ніжина, які започаткував свого часу

Григорій Самойленко. Біобібліографічні нариси повинні стати основою майбутньої енциклопедії Ніжинської вищої школи у персоналістичній її візії.

Є потреба у виданні серії антологій, прив'язаних до окремих історичних етапів розвитку літератури, які давали б уявлення про стилістику певних літературних генерацій. До цього варто підключити факультет іноземних мов, в архівах якого збережена стінна газета «Транслятор», що видавалася три десятиліття під керівництвом Олександра Жомніра, де представлена ціла плеяда перекладачів, які сьогодні відомі у всій Україні і не тільки.

Особлива увага має бути прикута до відомих поетів і прозаїків Євгена Гуцала, Леоніда Горлача, Анатолія Мойсієнка, які достойні серйозних монографічних досліджень, і таку серію варто започаткувати. Це стосується і вчених-літературознавців та перекладачів: Дмитра Наливайка, Григорія Аврахова, Павла Сердюка, Олександра Жомніра. Я не претендую на повний і тим паче вичерпний список імен, про це варто ще добре подумати разом. Йдеться радше про напрямок подальшої роботи.

Нарешті про інші форми просування і промоції здобутків Ніжинського літературного і культурного гнізда. До традиційних конференцій і семінарів треба додати організацію літературних фестивалів, на які варто запрошувати і випускників минулих років, і нинішніх відомих та популярних поетів, письменників, драматургів. Микола Гоголь приїхав до Ніжина першого травня 1821 року, чому не приурочити до цієї дати і разом з містом не влаштувати такий захід?

Ми всі заклопотані станом і тенденціями розвитку нашого вишу. Він потребує голоснішої присутності в сучасній Україні і, думаю, що реалізація цих планів сприятиме його майбутньому розвитку.

Я свідомий того, що представлені тут ідеї і плани мають дещо ідеалістичний характер, але вибір проєктів – за виконавцями, котрі здатні збалансувати свої ресурси та можливості й втілити хоч би деякі з них.

Література

1. Пиксанов Н. К. Три эпохи: Екатерининская, Александровская, Николаевская. Санкт-Петербург: Тип. им. М. А. Александрова, 1913. 47 с.
2. Пиксанов Н. К. Областные культурные гнезда. Историко-краеведный семинар. Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1928. 148 с.
3. Сперанский М. Н. Развитие областной литературы. Общая характеристика в связи с ходом истории областей и местными интересами. *История русской литературы до XIX в. Т. 1 (Древнерусский период)*.

Москва, 1916. Його перу належить і праця: Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н. В. Гоголя. Киев: Лито-тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1902. 29 с.

4. Про зміст діяльності гнізд і відповідну бібліографію див.: Будзар М. Художньо-культурна спадщина панської садиби Лівобережної України XIX – початку XX ст.: варіанти історичних презентацій. *Київські історичні студії*. збірник наукових праць, 2015. № 1. С. 98–107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Khs_2015_1_19. (дата звернення: 20.03.2021).

5. Михед П. В. Про ніжинську літературну школу (до постановки питання). *Слово і час*, 1990. № 5. С. 76–79.

6. Н. В. Гоголь и Нежин. Гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества: библиографический указатель / Н. М. Жаркевич, Г. В. Самойленко, Е. Н. Михальский, П. В. Михед; отв. ред. Е. Н. Михальский. Нежин, 1989. 121 с.

7. До 200-літнього ювілею були видані бібліографія «Микола Гоголь: українська бібліографія» (упоряд. П. В. Михед, Л. В. Гранатович, Н. В. Кузьменко. Київ, 2009) та «Гоголь в XX веке. Европа, Средняя Азия и Закавказье: тематико-библиографический указатель» (упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин, 2009). Ще раніше: Гранатович Л. В. Місто Ніжин з найдавніших часів до 1917 року: бібліографічний покажчик. Ніжин, 2000. 228 с.

References

1. Pikanov, N. K. (1913). *Tri epokhi: Yekaterininskaya, Aleksandrovskaya, Nikolaevskaya* [Three eras of Catherine, Alexander, Nicholas]. St. Petersburg: Published by M. A. Aleksandrov Printing House [in Russian].

2. Pikanov, N. K. (1928). *Oblastnye kulturnye gnezda. Istoriko-kraevednyy seminar* [Regional cultural nests. Historical and local history seminar]. Moscow; Leningrad: Published by State publishing houses. [in Russian].

3. Speranskiy, M. N. (1916). *Razvitie oblastnoy literatury. Obshchaya kharakteristika v svyazi s khodom istorii oblastey i mestnymi interesami* [Development of regional literature. General characteristics in connection with the course of the history of the regions and local interests]. *Istoriya russkoy literatury do XIX v. T. 1 (Drevnerusskiy period) – The history of Russian literature until the 19th century. Vol. 1 (Old Russian period)*. Moscow. [in Russian]. Yogo peru належить і праця: Speranskiy, M. N. (1902). *Gimnazija vysshih nauk i nezhinskij period zhizni N. V. Gogolja* Kiev: Published by Litho-printing of the Kouchners Association and the team. [in Russian].

4. Pro zmist diyalnosti gnizd i vidpovidnu bibliografiyu div.: Budzar, M. (2015). *Khudozhno-kulturna spadshchina panskoj sadibi Livoberezhnoї Ukraini XIX – pochatku XX st.: varianti istorichnikh prezentatsiy* [Artistic and cultural heritage of the manor of the Left Bank of Ukraine of the XIX – early XX centuries: variants of historical presentations]. *Kiivski istorichni studii. Zbirk naukovikh prats – Kyiv historical studies. Collection of scientific works*, 1, 98–107. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Khs_2015_1_19. [in Ukrainian].

5. Mikhed, P. V. (1990). *Pro nizhinsku literaturu shkolu (do postanovki pitannya)* [About the Nizhyn literary school (before asking the question)]. *Slovo i chas – The Word and time*, 5, 76–79. [in Ukrainian].

6. Zharkevich, N. M., Samoilenko, G. V., Mikhal'skii, E. N., Mikhed, P. V. (Eds.). (1989). *N. V. Gogol i Nezhin. Gimnaziya vysshikh nauk knyazya Bezborodko, nachalo tvorchestva: bibliograficheskiy ukazatel* [N. V. Gogol and Nezhin. Gymnasium of higher sciences of Prince Bezborodko, the beginning of creativity: bibliographic index]. Nezhin. [in Russian].

7. Do 200-litnogo yuvileyu buli vidani bibliografiya: Mykhed, P. V., Granatovych, L. V., Kuzmenko, N. V. (Eds.). (2009). *Mikola Gogol: ukraïnska bibliografiya* [Mykola Gogol: Ukrainian bibliography]. Kyiv. [in Ukrainian] ta Samoilenko, G. V. (Eds.). (2009). *Gogol v XX veke. Yevropa, Srednyaya Aziya i Zakavkaze: tematiko-bibliograficheskiy ukazatel* [Gogol in the twentieth century. Europe, Central Asia and Transcaucasia: a thematic and bibliographic index]. Nezhin. [in Russian]. Shche ranishe: Granatovich, L. V. (Eds.). (2000). *Misto Nizhin z naydavnishikh chasiv do 1917 roku: bibliografichniy pokazhchik* [The city of Nizhyn from ancient times to 1917: a bibliographic index]. Nizhin. [in Ukrainian].

P. V. Mykhed

Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher of the Foreign Literature Department, Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Gogol Center at Nizhyn Gogol State University.

Problems of Studying the Nezhinsky Literary and Scientific Environment: from Nikolai Gogol to Anna Maligon

The article formulates the problems of a systematic study of the history of the literary and scientific center of Nizhyn, which was created around the Nizhyn Higher School over the past two centuries. The educational institution, from the moment of its foundation as the Gymnasium of Higher Sciences to the current status of the University, has always remained a scientific and cultural center of the southern part of Chernihiv region – despite the changes in its specialization and principles. The article describes the possible directions of the organization of scientific research. It is worth, from the author's point of view, to compile several volumes of the history of the literary and scientific environment, which was formed and developed in Nizhyn due to the Gymnasium of Higher Sciences, and ultimately to those educational institutions that continued its traditions. The basis and core of the city's cultural life has always been the Gymnasium-University. Consequently, the study of the history of a cultural nest is actually the history of the University or those institutions that historically arose on its basis, changing both the content of the institution and its name. But at the same time, it has always remained an educational institution and the focus of knowledge and creativity. Over the course of two centuries, the institutes replaced each other and, most importantly, changed the status of educational institutions, and this history of them can become the basis for the periodization of the development of Nizhyn's literary and scientific nest. The paper outlines the major directions of future research, with the main attention being paid to a systematic historical analysis of various periods of the development of the Nizhyn cultural and, above all, literary nest, terminology issues and strategies for understanding the problems posed. In particular, information is provided on the fundamental work of Nizhyn scientists dedicated to the stated topic. The article contains proposals for the actualization of the literary life of modern Nizhyn, which will be facilitated, in particular, by the organization of resonant festivals with the participation of famous writers who studied at the Nizhyn University.

Key words: Nizhyn, university, cultural nest, literary and scientific center, periodization, literary festival.